

ӘЛЕУМЕТТІК ПСИХОЛОГИЯ

Альтруизм. Басқаларға көмектесу

4-тарау. Тартымдылық және интимдік жақындық

Дәрістің мақсаты: оқырмандардың альтруизм және басқаларға көмек көрсету туралы ойларын қалыптастыру.

Жоспар:

1. Неліктен адамдар бір-біріне көмектеседі?
2. Әлеуметтік нормалар;
3. Альтруизм теориялары;
4. Қай уақытта адамдар бір-біріне көмектеседі?

Альтруизм – өзімшілдікке қарама-қайшы ұғым. Альтруист – өзіне еш пайдасы болмайтынын біле тұра біреуге көмек көрсетуші.

Адамдар неге бір-біріне көмектеседі?

Альтруисттік әрекеттердің сипатын түсіну үшін әлеуметтік психологтар өздері жасаған жағдайларды зерттейді. Бірақ олардың зерттеулерінің нәтижелеріне кіріспес бұрын, альтруизм үшін мотивацияны қарастырайық. Бұл туралы кейбір идеялар үш қосымша теориялармен берілген.

Альтруизмді әлеуметтендіру

Түсіндірмелердің бірі адамдардың өзара әрекеттесуі «әлеуметтік экономикаға» негізделетінін алға тартады. Біз тек материалдық тауарлармен және ақшамен ғана айырбас жасаймыз, сонымен бірге махаббат, қызметтер, ақпарат, мәртебе сияқты әлеуметтік құндылықтармен де алмасамыз. Сондай-ақ біз шығындарды мейлінше қысқартып, табысты барынша арттыруға тырысамыз. Әлеуметтік алмасу теориясы бізді шығындар мен табыстарды саналы түрде реттеп отырады демейді, тек осындай ниеттің мінез-құлқымызды билеп алатынын меңзейді.

Сіз оқитын университет қалашығында қан тапсыру науқаны жүріп, сізді соған қатысуға шақырды делік. Алдымен бұл мәселенің барлық жақсы жағы мен жаман жағын салмақтайтыныңыз рас қой? Ненің тиімдірек екенін ойлайсыз: тапсыру қажет пе, әлде жоқ па? Әлеуметтік алмасу теориясына сай, қан тапсыру туралы шешім қабылданғанға дейін адам ойында көрініс беретін осындай болар-болмас аңғарылатын есеп-қисаптардың болатыны ақиқат.

Көмек көрсетуді альтруистік түрткілермен байланыстыру

Марапаттаулар

Көмек көрсетуге ынталандыратын марапаттау сыртқы және ішкі болуы мүмкін. Нью-Йорк тұрғыны есінен танып қалған адамды құтқару мақсатында пойыздың кешігуіне жол бермеу үшін метроның теміржолына секіріп түскенде, жеке уақытына сай жексенбілік еңбекақының жартысына тең сыртқы марапаттаумен ынталандырылды. Бизнес әлемі компанияның имиджін көтеру үшін қайырымдылыққа ақша жаратса немесе біреу ризашылыққа, не болмаса достыққа ие болу үшін бірге жол жүруді ұсынса, бұл сыртқы марапаттау болып есептеледі. Біз алу үшін береміз. Осылайша, біз өзімізге ұнайтын, алғысы мен ризашылығы біз үшін маңызды адамға көмектесуге асығамыз. Эксперименттер мен күнделікті өмірдегі қоғамдық жомарттық әлеуметтік мәртебені арттырады, ал өзімшіл, эгоистік мінез-құлық айыптауға себеп болуы мүмкін.

Сонымен бірге марапаттаулар ішкі түрткілерге де байланысты бола алады. Қан тапсырушы донорлардың бәрі дерлік бұл істің «өзіңді жақсы сезінуге септесетінін» және «өзіңе риза болуға мүмкіндік беретінін» айтады. «Қан тапсырыңыздар, – деп кеңес береді Қызыл Крестің ескі плакатындағы жазба, – сонда бәріңіз де өздеріңізді жақсы сезінетін боласыздар». Өзін жақсы сезіну адамдардың өз үйінен алыс жерлерде енді қайтып жолықпайтын бейтаныс адамдарға не себепті көмектесетінін түсіндіруге мүмкіндік береді.

Өз-өзіне жақсылық жасау үшін көмектесуге бару – «жақсылық жаса да, өзіңді жақсы сезін» әсерін түсіндіреді. 85 жұп қатысып, бір айға созылған зерттеу нәтижесі серігіне жасалған эмоциялық қолдау осы қолдауды жасап отырған адамның өзіне жағымды әсер ететінін көрсетті; қолдау көрсету оның өзінің көңіл-күйін көтеріп отырды. Джейн Пилиавин мен Сьюзан Андерсен қоғамдық жұмысқа, мектептегі «көмек көрсетуге баулу» курсына немесе балаларды оқыту жобаларына қатысатын жастардың әлеуметтік дағдылары мен позитивті әлеуметтік құндылықтары біршама дамып отырғанын байқататын зерттеулерді қарастырып шықты. Мұндай жастар құқық бұзушылық, ерте жүктілік және мектептен қуылу сияқты қауіптерге анағұрлым сирек ұшырап, қоғамдық өмірге белсенді түрде атсалысатын азаматтарға айналған.

Біреудің талабымен емес, өз ынтасымен жасалатын волонтерлік қызмет те адамның моральдық ахуалы мен денсаулығына пайдалы болады. Аза тұтып жатқан ерлі-зайыптылар да басқаларға көмек көрсеткен кезде өздерінің жабыққан көңіл күйінен тезірек арылады. Жақсылық жасайтындар әдетте дұрыс істейді.

Қаржылай қайырымдылыққа келсек, ол ынталандыру немесе марапаттауға байланысты ми бөліктерін белсенді етеді. Жомарт адамдар, ақшасын тек өз басына жұмсайтындарға қарағанда, біршама бақыттырақ болады. Бір экспериментте адамдардың бір тобына қолма-қол конвертке салынған ақша беріліп, оны өз пайдасына жарату тапсырылды, ал екінші топқа берілген ақша басқа адамдарға жарату үшін табысталды. Кешкісін қаржыны өзге адамдардың мұқтажына жұмсаған адамдар өздерін бақыттырақ сезінген болып шықты.

Шынайы альтруизм

Мичиган штатындағы Холланд қаласында бірнеше мың адам еңбек ететін корпорация бар. Өткен ғасырдың орта шенінен бері бұл корпорация салықтарды шегеріп тастамай тұрғандағы табысының 10%-ын жыл сайын бір ғана шартпен беріп отырды: сыйлық әрдайым құпия болуы тиіс. Көршілес жатқан Каламазу қаласында есімдерін құпия сақтаған меценаттар қаланың жалпы білім беретін мектептерінің барлық түлектері үшін – тұру ұзақтығына қарай 65-тен 100%-ға дейінгі – Мичиган мемлекеттік университетінде немесе қоғамдық колледжде оқу шығындарын өтеуге уәде берді. Осындай жасырын қайырымдылық жасаушыларды – басқалардың өміріне араша түсуші қаһармандар, қатардағы қан тапсырушы донорлар және Бейбітшілік корпусының еріктілері секілді – басқаларға қамқорлық көрсету ғана ынталандыруы мүмкін бе? Әлде олардың түпкі мақсаты – мысалы, марапатқа ие болу, күнәдан немесе жазадан арылу, әлде азаптан құтылу секілді өз-өзіне көмектесудің бір түрі ме?

Көмек көрсетуге әзірлік жәрдемдесушіге өзін жақсы сезінуге ықпал ететіні сонша, Дэниел Бэтсон ондай ынта-ықыласта шынайы альтруизмнің үлесі қандай екенін ажыратуға еңбек жолының басым бөлігін арнады.

Бэтсонның ұйғаруынша, біздің біреуге жәрдемдесуге дайын тұруымыздың арғы жағында пайдакүнемдік пен риясыз түрткілер жатыр. Біреудің қиналып жатқанына алаңдау бізді қынжылысымызды жеңілдету үшін жайсыз жағдайдан алыс кетіп қалуға немесе көмек көрсетуге итермелейді.

Бэтсон мен Марио Микулинкер бастаған зерттеушілер тобының мәлімдеуінше, біз эмпатияны, әсіресе, өзіміз тығыз байланысқан адамдарға қатысты сезінеміз. Мейірімді ата-аналар балалары қиналса, қоса қиналады, қуанышына қосыла қуанады – жәбірлеуге құмар балалар мен мейірімсіз мінез- құлықтың басқа да иелеріне жетіспейтін эмпатия осы.

Эмпатия адам бойында табиғи жолмен іске асады. Тіпті дүниеге келгеніне бір күн ғана болған нәрестелердің өзі басқа бір сәбидің айғайын естісе, қаттырақ жылайды. Балалар ауруханаларында бір баланың жылауы бірнеше баланың жылай бастауына себеп болуы мүмкін.

Бейтаныс адамға біраз уақыт қарап отырған 18 айлық сәбилердің көбі, ол кісі абайсызда қолынан маркерін немесе қыстырғышын түсіріп алып, көтере алмай жатса, оған көмектесуге талпынады. Екі жасар балалар біреудің көмекке мұқтаж екенін байқаса мазасызданып кетеді. Алты жастан тоғыз жасқа дейінгі балалар да жанашырлық танытқан сайын, өз пайдасын көбірек тигізуге тырысады. Кейбіреулер үшін осының бәрі – адамдардың жанашырлық танытуға бейім екенінің дәлелі.

Қиналуды эгоистік тұрғыдан төмендетуге тырысу мен эмпатияға негізделген альтруизмді ажыратып алу үшін Бэтсонның зерттеу тобы жанашырлықты арттыратын зерделеу жұмыстарын жүргізді. Одан соң зерттеушілер алаңдаулы күйге түскен адамдар бұл жағдайдан құтыла отырып, өздерінің қиналысын төмендете ме, әлде көмекті қажет ететін адамға бар күшін салып жәрдемдесуге тырыса ма деген сауалға жауап іздеді. Нәтиже дәйекті болып шықты: жанашырлығы артқан адамдар көбінесе көмек көрсетті.

Зерттеулердің нәтижелері шынайы альтруизм әлі де бар екендігін көрсетеді:

- Біреуге деген жанашырлығы оянған кезде адамдар өздерінің әділеттілік, адалдық стандарттарын бұзып, бар игі ынтасын сол адамға ғана арнайды.
- Одан туындаған жанашырлықпен адамдар өздерін көмектескенін ешкім білмейтініне сенімді болса да, көмегін аямайды. Олардың қамқорлығы біреуге көмек көрсетілгенше жалғасады. Егер олардың көмектесуге жұмсаған күш-жігері нәтиже әкелмесе, кінәсі болмаса да, олар өздерін нашар сезінеді.
- Сонымен қатар адамдар бұл әрекеті өздерін де қинайтынын біліп тұрса да, көмекке мұқтаж жанға қол ұшын созудан тайынбайды.
- Ол іш тартуды, әділетсіздікті және жалпы адамзаттың игілігіне деген немқұрайдылықты тудыруы мүмкін. Егер аяушылық айрықша біреуге ғана – жалғыз балаға, не отбасына, не үй жануарына бағытталса, ол біржақтылықты тудырады. Әмбебап бола тұра, моральдық қағидалар көзге көрінбейтін басқалар үшін де алаңдаушылыққа себеп болады. Жанашырлыққа негізделген мүліктік жоспарлау мұрагерлікке тек нақты сүйікті адамдарды ғана тағайындайды. Моральдық мүліктік жоспарлау біршама инклюзивті және мұрагерлерді жан жақты кеңірек қамтиды. Біреуге деген жанашырлығы оянған кезде адамдар өздерінің әділеттілік, адалдық стандарттарын бұзып, бар игі ынтасын сол адамға ғана арнайды.

Қоғамдық нормалар

Біз көбіне басқаларға саналы түрде өз мүддемізге тиімді мінез-құлық көрсетіп, санасқаннан емес, жеке мүдделердің біршама нәзік формаларына орай көмектесеміз: себебі жүрегіміздің түбіндегі бірдеңе бізге осылай жасау қажет екенін білдіреді. Біз көршімізге көшуге көмектесуіміз қажет. Біз тауып алған әмиянды қайтаруға тиіспіз. Біз жауынгер досымызды кеудемізбен тасалап, қорғауға міндеттіміз. Сіздің өміріңізге негіз болатын нормалар – әлеуметтік сенім. Ол дұрыс мінез-құлықты белгілеп отырады. Біреуге көмек көрсету кезіндегі мінез-құлықты талдайтын зерттеушілер альтруизмге жетелейтін екі әлеуметтік норманы анықтады: өзара алмасу нормасы мен әлеуметтік жауапкершілік нормасы.

Өзара алмасу нормасы. Бір әмбебап моральдық кодекс өзара алмасу нормасы болып саналады: біз өзімізге көмектескендерге зиян тигізбей, жауап ретінде жәрдем беруге тиіспіз.

Инцестке қойылған тыйым секілді, бұл норма да – әмбебап. Біз басқаларға «инвестициялап», дивиденд күтеміз. Біреуге қызметін өткізген адам қарсы көмектен үмітті болатынын саясаткерлер жақсы біледі. Кей адамдар разылығын білдіріп, жауап береді деген мақсатпен пошталық сауалнамалар мен өтініш хаттарда кейде аздаған ақшалай сыйлық немесе дербестендірілген атаулы заттаңбалар қоса беріледі.

Норма барынша тиімді қызмет етеді, себебі адамдар өздері үшін жасалған істерге жариялы түрде әрекет жасайды. Күнделікті өмірдегідей, зертханалық ойындарда, өткінші бір реттік кездесулер барысында адамдар, тұрақты қарым-қатынастарына қарағанда, өздерін әлдеқайда өзімшіл етіп көрсетеді. Алайда адамдар жасырын түрде әрекет еткеннің өзінде олар кейде дұрыс әрекет жасап, өзіне жасалған жақсылықты қайтарып отырады. Бір экспериментте

университет студенттері өздеріне тәтті алып берген адамның қайырымдылық науқанына төлейтін жарнасын шын ниетімен беруге бейім екенін байқатты.

Адамдардың жақсылыққа жауап беретін жағдайы болмаса, олар көмекті қабылдай отырып, қауіп-қатер мен кемсітуді сезінуі мүмкін. Осы себепті намысқой, өзін-өзі қатты құрметтейтін адамдар біреудің көмегіне жүгінгенді ұната бермейді. Орынсыз көрсетілген көмек оны алған адамның намысына қатты тиюі ықтимал. Зерттеулер көрсеткендей, позитивті әрекет бағытталған адам осы позитивті әрекеттер оның құзыреттілігіне күмән келтіріп, келешек жетістігіне деген мүмкіндігін қысқартар болса, онда оны қорлық ретінде қабылдауы мүмкін.

Әлеуметтік жауапкершілік нормасы. Өзара алмасу нормасы біздің беретініміз бен алатынымыздың тепе-теңдігін еске салып отырады. Дегенмен өзара алмасу мұндағы жалғыз норма болса, самариялық «мейірімді самариялық» болмас еді. Бұл өсиетте Иса адамгершіліктің басқа бір қырын көрсеткісі келгендей, оны пайғамбардың басқа бір өсиетінен байқауға болады: «Өздеріңді сүйетіндерді сүйетін болсаңдар, қандай да бір марапатты қалайша талап етесіңдер? ...Мен сендерге айтарым – өз жауларыңды жақсы көріңдер».

Мысалы, кішкентай балалар, тұрмыстық жағдайы мүлде ауыр адамдар немесе мүгедектер секілді, біреуге тәуелді болып, өзара көмек алмасуға шамасы келмейтін адамдарға қатысты біздің қолдау көрсетуіміз басқаша әлеуметтік нормамен реттеледі. Әлеуметтік жауапкершілік нормасы көмекке мұқтаж адамның болашақта бізге жақсылығымызды қайтара алатынына немесе қайтара алмайтынына қарамастан, оған қол ұшын созуымызды талап етеді.

Батыс елдеріндегі мейірімді жандар өз есімдері беймәлім қалатынын және ешқандай сыйақы алмайтынын білсе де, мұқтаж адамдарға жиі көмек көрсетеді. Дегенмен олар өздерінің әлеуметтік жауапкершілік нормаларын өз немқұрайлылығына, бейберекеттігіне байланысты мұқтаж күйге түскендерге қолданбайды. Әсіресе, саяси консерваторлардың арасында кең тараған норма: әр адам өзіне лайық нәрсеге ие болуы тиіс. Егер мұқтаж жандар табиғи апаттар секілді жағдайлардың құрбаны болса, әр адам мейірімді болуға міндетті. Ал егер қиындықтарына өздері кінәлі болса онда, нормаға сай, олар көмек көрсетуге лайық емес.

Көмек көрсетудің тағы бір тұжырымдамасы эволюциялық теориядан туындайды. Эволюциялық теория тұрғысынан өмірдің мәні дегеніміз – гендердің сақталуы. Гендеріміз бізді бейімделу жолдары арқылы басқарып отырады, себебі бұл олардың сақталуына мүмкіндік жасайды. Ата-бабамыз дүниеден өткенімен, олардың гендері біздің бойымызда тіршілігін сақтап келеді және өздерінің әрі қарай аман қалуын қамтамасыз ету үшін мінез-құлқымызды сәйкесінше реттеп отырады.

Ричард Докинздің «Эгоизм гені» деп аталатын кітабының атауынан көрініп тұрғандай, эволюциялық психология адамның бағынышты бейнесін алға тартады, оны Дональд Кэмпбелл терең, ашкөз «тұңғыш күнәнің» биологиялық дәлелі деп атады. «Басқа адамдардың мүдделеріне орай индивидуумдарды өзін құрбандыққа шалуға итермелейтін гендер эволюциялық бәсекелестік жағдайында аман қалмайды. Алайда ынтымақтастық – эволюциялық табыстылықтың кепілі. Адамдар жануарлар әлемінің супер-кооператорлары саналады, себебі біз өзімізді еңсеру үшін бірнеше механизмнің қолданылатынын көрсетеміз.

Отбасылық және рулық іріктеу

Гендеріміз бізді туыстарымызға қамқорлық көрсетуге мәжбүрлейді. Осылайша, геннің аман қалу мүмкіндігін арттыратын өзін-өзі құрбан етудің бір түрі – өз ұрпағына деген адалдық, яғни альтруизмнің басқа формаларының өмір сүруіне жол ашатын, өзіндік жүйке жүйесі бар алғашқы альтруизм. Балаларына немқұрайды қарайтын ата-аналарға қарағанда, өз ұрпағының амандығына басымдық беретін ата-аналар өз гендерін көбірек беруі ықтимал. Эволюциялық психолог Дэвид Бараш былай деп жазды: «Биологиялық деңгей саналатын генетикалық эгоизм психологиялық деңгейдегі ата-аналық альтруизмге ықпал етеді. Эволюция ұрпағы үшін өзін құрбан етуге септесетініне қарамастан, балалардың ата-анасының генін аман алып қалу үшін жәрдемдесуге бейімдігі төмендеу болады. Осылайша ата-аналар, балаларымен салыстырғанда, оларға анағұрлым адал болады.

Отбасылық іріктеу қағидасы табиғаттың бізді жақын туыстарымызға қамқорлық көрсетуге мәжбүрлейтінін білдіреді. Баскетбол командасының ойыншысы Карлос Роджерс өз мансабын аяқтап, бүйрегін туған қарындасына құрбан еткісі келетінін жария еткенде, адамдар оның жанкешті махаббатына қол соғып, қошемет көрсетті. Дегенмен жақын туыстар арасындағы мұндай әрекеттер – таңғаларлық жағдай емес. Біз күтпеген, демек, құрмет көрсететін жағдай – бейтаныс адамның өмірін сақтау үшін өз басын тәуекелге тігетіндердің альтруизмі.

Кейбір эволюциялық психологтар отбасылық және рулық іріктеу этностық, топшілік біреуді біреуден артық көру – шексіз тарихи және заманауи дау-жанжалдардың түп тамырын туындататынын айтады. Е.О. Уилсонның пікірінше, отбасылық/рулық іріктеу – «өркениеттің жауы». Егер адамдар өз туыстары мен тайпасының пайдасын ғана көздейтін болса, онда ғаламдық үйлесім шектеулі ғана болуы мүмкін.

Өзара алмасу

Генетикалық мүдде өзара алмасуға да жағдай жасайды. «Бір организм екіншісіне көмек көрсетеді, – деп сендірді биолог Роберт Триверс, – себебі ол қарсы көмек күтеді». Беруші кейіннен алушы боламын деп күтеді. Өзара алмасуға қабілетсіздік жазаланады. Адамдар алдануды, сатқындықты және қашқындарды жек көреді.

Осыған ұқсас себептерге орай, ауылдық жерлердегі адамдар арасындағы өзара алмасу ірі қалаларға қарағанда көбірек. Шағын мектептер, қалалар, шіркеулер, жұмыс топтары және жатақханалар – осының бәрі адамдардың бір-біріне қамқорлық көрсетуге жағдай жасайтын қоғамдық рухтың қалыптасуына жол ашады. Шағын қалалардағы және ауылдық жерлердегі тұрғындармен салыстырғанда, ірі қалалардағы адамдар телефон хабарламаларын жіберуге, қателесіп барған хаттарды қайта жолдауға, сауалнама жасаушылардың сұрақтарына жауап беруге, жоғалған баланы іздеуге көмектесуге және қолынан келетін қызмет көрсетуге құлықсыздық танытады.

Егер генетикалық бәсекелестікте дербес мүдделер артық болса, онда біз неге бейтаныс адамдарға көмек көрсетеміз?

Дональд Кэмпбелл өзара ортақ емес альтруизмге тағы бір негіз тапты: адами қоғамдар өзімшілдікке қатысты биологиялық теріс түсінікке тежеу болатын этикалық және діни ережелерді дамытты. «Жақыныңды өзіңдей сүй» секілді өсиеттер біздің өз басымызға қамқорлық жасауға қатысты ұмтылысымызды топқа қамқорлық жасаумен теңдестіруге тырысады, өз кезегінде, бұл топтың аман қалуына сеп болады.

Ричард Докинз осыған ұқсас тұжырым жасап: «Жомарттық пен альтруизмге үйретуді бастап көрейік, себебі біз өзімшіл болып туамыз. Эгоистік гендеріміз не жасайтынын түсінуге тырысайық, себебі сонда ғана біз өзімізден басқа ешбір түр жасап көрмеген нәрсені жасап, гендеріміздің жоспарларын өзгертуге мүмкіндік аламыз» – деп айтады.

Көмек көрсету теорияларын салыстыру және бағалау

Сіз осы уақытқа дейін әлеуметтік алмасу, әлеуметтік норма және альтруизмге қатысты эволюциялық көзқарастардың арасындағы ұқсастықты байқаған боларсыз. Олардың әрқайсысы әлеуметке жағымды мінез-құлықтың екі түрін ұсынады: «сен – маған, мен – саған» дерлік өзара алмасу және көмектесуге деген еш шартсыз даярлық. Олар мұны түсіндірудің үш қосымша деңгейінде іске асырады. Егер эволюциялық көзқарас дұрыс болса, онда біздің генетикалық бейімділігіміз психология және әлеуметтану құбылыстарында көрініс табуы тиіс.

Әр теория логикаға арқа сүйейді. Дегенмен, олардың әрқайсысы тәжірибе жүзінде қолданысқа ие болғаннан кейін де алыс-берістік айыптауға шыдай бермейді. Күнделікті өмірдегі алыс-берістен бастап, оны әлеуметтік-айырбас процесі, «өзара алмасу нормасы» немесе эволюциялық түп-тегі тұрғысынан түсіндірсек, біз оларды жай атауларынан-ақ ұғына алар едік. Мінез-құлық аман қалу қызметіне байланысты қалыптасады деген дәлелді терістеу қиын. Артқа көз тастасақ, бұл пікірді растау оңай. Егер біз кез келген ықтимал мінез-құлықты

оның әлеуметтік алмасу, норма немесе табиғи іріктеу нәтижесі ретінде жүзеге асып қойғанынан кейін түсіндіре алсақ, демек, біз бұл теорияларды жоққа шығара алмаймыз. Сол себепті әр теорияның міндеті – бізге оны тексеруге мүмкіндік беретін болжамдар құру.

Сонымен қатар, тиімді теория түрлі бақылауларды жинақтаудың жүйелі, келісілген үлгісін қамтамасыз етеді. Бұл өлшем бойынша біздің альтруизмге қатысты үш теориямыз біршама жоғары бағаға ие болады. Әрқайсысы ұзақ мерзімді міндеттемелер мен кенет жәрдемдесуге жол ашатын жемісті келешек ұсынады.

Көмек көрсету кезіндегі мінез-құлықты үш теория түсіндіреді. Әлеуметтік алмасу теориясына сай, мінез-құлықтың басқа да әлеуметтік модельдері секілді, көмек көрсету сыртқы және ішкі марапатты барынша көбейтуге талпынумен ынталандырылады. Басқаша айтқанда, құқық бұзушылықтардан кейін адамдар көмек ұсынуға көбірек бейім бола бастайды. Мазасы кеткен адамдар да пайдалы болуға әуес келеді. Сайып келгенде, «жақсылық жасаймын да, өзімді жақсы сезінемін» қағидасының тамаша әсері бар: бақытты адамдар көмектесуге құмар болады. Әлеуметтік нормалар да көмек көрсетуді қамтиды. Өзара әрекеттестік нормасы бізді өзімізге көмектескендерге жәрдем беруге ынталандырады. Әлеуметтік жауапкершілік нормасы бізге қарымта көмек көрсете алмайтын мұқтаж адамдарға, олар соған лайық болып тұрғанша, қол ұшын созуға шақырады. Ерлерге қарағанда, қиын жағдайға тап болған әйел қауымы көмекке әлдеқайда мұқтаж саналатындықтан, әсіресе көмекті ер адамдардан көбірек алады.

Біз қандай жағдайларда көмек көрсетеміз?

Адамдардың көмек көрсетуіне қандай жағдайлар түрткі болады? Куәгер адамдардың саны мен мінез-құлқы көмек көрсетуге қалай және не себепті ықпал етеді? Олардың көңіл күйлері, жеке тұлғаның сипаттары мен құндылықтары ше?

1964 жылдың 13 наурызында таңғы сағат үште жұмыстан Нью-Йорктің Квинз ауданында орналасқан көп пәтерлі үйіне қайтып келе жатқан бардың қожайыны Китти Дженовезе пышақпен қаруланған бұзақының шабуылына тап болды. Оның: «Көмектесіңдер! Ол маған пышақ салды! Құдай үшін көмектесіңдер! Құтқарыңдар!» – деп шыңғырған, зәресі ұшқан айғайы көршілерін оятып жіберді. Болжам бойынша, көршілердің кейбірі терезесіне жақындап келіп, қаскүнемнің бірі кетіп қалып, шабуыл жасау үшін қайта оралғанын байқаған. Бірақ қылмыскер кетіп қалғанша, олардың ешқайсысының полиция шақыруға шамасы келмеді. Көп ұзамай Китти Дженовезе қайтыс болды.

Кейінгі өткізілген сынақтар адам өлтіруге 38 адам куә болып, бірақ ешбір әрекет жасамағаны туралы бастапқы есепке күмән келтіріп, қайта қарады. Осыған қарамастан, сол бастапқы есеп басқа да оқиғаларда көрініс тапқан куәгерлердің әрекетсіздігіне қатысты зерттеу жүргізуге жетеледі. Дүкенде зат алып жүрген Элеанора Брэдли абайсызда құлап қалып, аяғын сындырып алды. Ауырғаннан қиналып, жартылай ес-түссіз күйде жатқан ол қасындағылардан көмек сұрады. 40 минут бойы оның жанынан сатып алушылар әрі-бері өтіп жатты. Ақыр аяғында, оған бір такси жүргізушісі көмектесіп, дәрігерге жеткізіп тастады. Әлеуметтік психологтар куәгерлердің әрекетсіздігіне таң қалып, қатты алаңдады. Сондықтан олар эксперимент жүргізіп, адамдардың қандай төтенше жағдайларда басқаларға қол ұшын созуға дайын болатынын білуге тырысты. Жақында зерттеушілер осы мәселенің аясын кеңейтіп, күнделікті жағдайда, мысалы: ақша беру, қан тапсыру немесе уақытын бөлу сияқты көмек көрсетуге бейім адамдарды анықтағысы келді. Осы эксперименттерді қарастырып көрелік. Алдымен көмек көрсетуге түрткі болатын жағдайларға назар аударып, содан соң көмек көрсететін адамдардың сипатына көңіл бөлейік.

Куәгерлердің саны

Төтенше жағдайлар кезіндегі куәгерлердің селқостығы қоғамдық саралаушылардың адамдардың «жат бола бастауы», «енжарлығы», «немқұрайлылығы» мен «бейсаналы садистік

импульстері» туралы алаңдауына түрткі болды. Алайда селқостықты енжар адамдардың қасиетіне ғана балап, біз өзімізді қамқор жан ретінде көмек көрсетер едік деп сендіре аламыз. Бірақ шынайы жағдайлардың куәгерлері осыншама немқұрайлы, адамгершіліктен жұрдай адамдар болғаны ма? Әлеуметтік психологтар Бибб Латане мен Джон Дарли бұған сенімді болған жоқ. Сондықтан олар шындыққа ұқсас жағдайларды қолдан жасап, жалғыз ғана жағдаяттық фактор – басқа адамдардың болуы – көмектесуге кірісіп кету ықтималдығын айтарлықтай түсіріп жіберетінін анықтады.

1980 жылға қарай түрлі куәгерлер тарапынан көрсетілген көмекті салыстыру бойынша елуге жуық эксперимент жүргізілді, олардың бір бөлігі өздерін бұл жағдайда жалғызбын деп, екінші бір бөлігі жалғыз емеспін деп сезінген. Өтіп бара жатқан кездейсоқ адамдар арасындағы шектелмеген байланысты ескерсек, куәгерлер көпшілік кездегіден гөрі, төтенше жағдайға бір адам ғана куә болғанда, оның тарапынан көмек көрсету ықтималдығы арта түсті.

Назар аударып қарау

Бұл сұраққа жауап беру үшін Латане мен Дарли Колумбия университетінің студенттерін бір бөлмеде жалғыз өзі немесе екі бейтаныс адаммен бірге отырып, сауалнама толтыруды өтінді. Студенттер сауалдарға жауап беріп жатқанда ерекше бір жағдай болды: қабырғадағы желдеткіш қуыстан бөлмеге әдейі түгін жіберілді. Жалғыз отырып, тапсырма барысында жан-жағына қарайлаған студенттер кіріп жатқан түгінді бірден – шамамен бес секунд ішінде байқап қойды. Ал көпшілікпен бірге тапсырма орындап жатқан адамдар, жұмысын жалғастырып, түгінді байқағанынша шамамен 20 секунд уақыт қажет болды.

Түсініктеме беру

Біз әдеттен тыс бірдеңені байқасақ, осы жағдайды бірден өзімізге түсіндіруге тиіспіз. Өзіңізді түгінге толы бөлмедемің деп елестетіңіз. Зәреңіз ұшып тұрса да, өзіңізді ыңғайсыз жағдайға қалдырып, әбігерленгіңіз келмейді. Сіз басқаларға қарап қоясыз. Олар жайбарақат, сабырлы көрінеді. Бәрі дұрыс болар деп есептеп, сіз шаруаңызға ораласыз. Одан соң қасыңыздағылардың бірі түгінді байқап қалып, сіздің айқын сабырлы күйіңізді көріп, істегеніңізді қайталайды. Бұл – ақпараттық ықпал мысалдарының бірі. Әр адам басқалардың мінез-құлқына қарай шындықты түсіндіріп отырады. Осындай бұрыс түсінуге орай, кеңсе, мейрамхана және көп пәтерлі ғимараттардағы шынымен болып жатқан өрт кезінде уақтылы әрекет жасау кешеуілдеуі мүмкін. Томас Гилович, Кеннет Савицкий мен Виктория Хустед Медвек бұрыс түсінуді ашықтықтың иллюзиясы деп атайтын, ол басқалардың біздің ойымызды «оқи білу» қабілетін тым жоғары бағалауға бейімдігінен туындайды. Эксперимент барысында төтенше жағдайға тап болған адамдар өздерінің алаңдаушылығы басқаларға, шындыққа қарағанда, әлдеқайда анық көрінеді деп ойлаған. Біздің алаңдаушылығымыз бен абыржуымыз басқалар үшін біз ойлағаннан біршама айқын бола бермейді. Өз эмоциямызға мойынсұна отырып, біз мұның бәрі қасымыздағыларға анық көрініп тұрады деп ойлаймыз. Кей кездері басқа адамдар біздің эмоциямызды байқайды, бірақ көпшілік арасында біз өз эмоциямызды өте жақсы жасыра аламыз. Нәтижесінде, айналамыздағы адамдарда біздің сыртқы қоздырғыштарға қатысты іс-әрекеттерімізден бастау алатын «плюралистік білмеушілік» қалыптасады. Төтенше жағдайларда әрбір адам «мен қатты абыржып тұрмын» деп ойлауы мүмкін, бірақ басқалардың сабырлы күйін көре, ескере келіп, «бәлкім, бұл төтенше жағдай емес те шығар» деген ой пайда болады.

Бұрыс түсіндірме куәгер әсерінен туындайтын селқостық танытудың жалғыз себебі емес. Кейде төтенше жағдай анық көрінеді. Алғашқы мәлімдемелерге қарағанда, Китти Дженовезенің көмектесуді жалынып өтінгенін көрген және естігендер болып жатқан жағдайды дұрыс түсінген, бірақ көрші терезелердегі жарық пен адам бейнелері басқалардың бұл жағдайды көріп тұрғанын байқатты. Бұл олардың қандай да бір әрекет жасауға деген ынтасын басып тастады.

Жауапкершілікті өз мойнына алу

Біздің кейбіріміз қастандықпен адам өлтірудің қалай болатынын көргенбіз. Бірақ қасымызда басқа адамдар болса, көмек көрсетуге асықпай, немқұрайлылық таныттық. Қиын жағдайға тап болған көлік жүргізушінің жанынан өтіп бара жатқанымызда, тас жолдағы кісіге қарағанда, ауыл көшесінде тұрған адамға көмек көрсету ықтималдығы жоғарырақ. Анық көрінетін қиын жағдайда куәгерлер әрекетсіздігінің себебін түсіну үшін Дарли мен Латане Дженовезенің ауыр жағдайына ұқсас халді қолдан ұйымдастырып көрді. Олар адамдарды көмекке шақырған әйелдің шыңғырған дауысын еститіндей етіп, жеке бөлмелерге орналастырды.

Жағдайды қолдан ұйымдастыра отырып, Дарли мен Латане Нью-Йорк университетінің студенттерінен зертхананың ішкі байланыс құралдары арқылы университет өміріндегі өз проблемаларын ортаға салуды өтінді. Зерттеушілер студенттердің есімдерін құпия сақтау үшін, оларды ешкім көрмейтінін және эксперимент жүргізушілердің оларды жасырын түрде тыңдамайтынына уәде берді. Талқылау кезінде студенттер кезектесіп сөз сөйледі, кенет эксперимент жүргізуші өз микрофонын қосып, әңгімеге араласа кетті. Ол әр сөзін қинала айтып, ұстама ауруына байланысты халі бірден нашарлап кеткендіктен, өзіне көмек көрсетуді өтінді.

Бұл өтінішті өзінен басқа ешкім естімеді деп ойлағандардың 85%-ы отырған бөлмелерінен атып шығып, көмек көрсететін адамдарды шақыруға жүгіріп кеткен. Ал қиналып жатқан адамның айғайын өзінен басқа тағы төрт адам естіді деп ойлағандардың тек 31%-ы ғана көмек көрсетуге әрекет жасады. Осы оқиға барысында селқос болып, ешбір әрекет жасамағандар не себепті осындай мінез-құлық танытты? Олар енжар немесе немқұрайлы көңіл күйде болды ма? Эксперимент жүргізушісі сынақтың аяқталғанын хабарлап келгенде, олардың көбі бірден әбігерге түсті. Көпшілігінің қолы дірілдеп, алақаны терлеп кетті. Олар төтенше бір жағдай туындағанына сенімді болды, бірақ қандай қадам жасау керектігін білмеді.

Қорытынды

Альтруизмге кедергі жасайтын немесе альтруизмге жетелейтін бірнеше жағдаяттық ықпалдар бар. Төтенше жағдайларда куәгерлер саны артатын болғандықтан, кез келген куәгер бұл жағдайды байқамауы мүмкін, бұл оқиғаны төтенше жағдай деп санамауы және өз мойнына жауапкершілікті алмауы мүмкін. Мінез-құлықтағы көмек көрсетуге байланысты эксперименттер этикалық дилемманы тудырады, алайда мінез-құлыққа ықпал ететін маңызды дүниелерді анықтау арқылы адам өмірін жақсартуға байланысты зерттеушінің міндетін орындайды.

Адамдар қандай жағдайда көмек көрсетуге бейім? 1) егер олар жақын арада басқа бір адамның көмек көрсеткенін бақыласа, 2) ең болмағанда, аз ғана бос уақыттың болуы; асығыс адамдардың көмек көрсетуі – сирек жағдай.